

## ԴԻԻԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

## Լ. ԱՆԻՇԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՈՒՂՂՈՒԱԾ

## Լ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1970, ք. 1-3, էջ 60)

## 2. Ա

Սարգիսեանի այս նամակը ունի կարեւորութիւն մը՝ իր կատարած մէկ քանի անդրադարձութիւններով:

Տարօն գաւառը ստեպ ստեպ արշաւանքներու եւ յափշտակութիւններու ենթարկուած ըլլալով, ձեռագիրներ ու յիշատակարաններ քիչ կը գտնուին հոն՝ քան Շիրակի մէջ. հաւանօրէն վասպուրականն ալ աւելի քիչ ըլլայ յիշատակարաններով:

Անդրադառնալով իր տուած տեղագրական ու աշխարհագրական տըրեայներուն, կը յայտարարէ քէ իր տուածները՝ իրենց համառօտութեամբ՝ ճշգրիտ ու լրիւ են, քան Երուսաղիմի ուղեւորներէ տրուածները իրենց գիրքերուն մէջ, որոնք աւելի երեւակայութեան արդիւնք են՝ քան ուղղակի տեղւոյն վրայ կատարուած նկարագրութիւններ: Այսպէս՝ Հայաստանի ծաղիկներու բուրուր տարբեր չէ Երուսաղիմի ծաղիկներու բուրումէն. միայն *զինարբ* կոչուած դեղնագոյն ծաղիկն է սաստիկ հոտ ունեցող, որ սակայն սրտխառնուկ կը պատնառէ:

Կը յիշէ Մոնշի երկու նշանաւոր աւետարանները. քաղաքինը՝ *Շէկ* կը կոչեն տեղացիները, իսկ Առաքելոց վանքինը՝ *Ղլիճ* կ'անուանեն. սակայն երկուքն ալ բոլորգիր են եւ չորս հարիւր տարի առաջ գրուած:

Նոյն Նոյեմբեր 1 քուակիր նամակ մըն ալ ունի Սարգիսեան՝ ուղղուած Հ. Ստեփան Եղգնեանի, եւ ուր կը վերյիշէ իր կրածները՝ մասնաւորապէս ձմեռ եղանակին, որ երկար կը տեւէ ու զինքը անշարժութեան կը մատնէ: Սոյն տարին սկսած էր ծաւալիլ նաեւ մահացու հիւանդութիւն մը՝ իրմէ *թուհա* կոչուած, որ Հայաստանի արեւելեան գաւառներէն հասած էր մինչեւ Տարօն, բարեբախտաբար մեղմացած ձեւով. կը համարի որ ժանտամահէն տարբեր հիւանդութիւն մը ըլլայ եւ փոխադրական չի նկատուիր: Հոսկի տարբեր հիւանդութիւններ ունենալու արգելքներու մասին, արդիւնք կանխակալ գաղափարներու եւ կասկածի: Սակայն յետոյ կը յաջողի շահիլ վըստահութիւնը վանքերու միաբաններուն եւ մտերմաւալ անոնց հետ:

Մուշ, 1 Նոյմբ. 1847

## Սիրեցեալ Հ. Ղեւոնդ

Ընդ նամականւոյն այլոց որ զիսն մխիթարեն, ընկալալ եւ զըսիշ զըբեալ ի 26 Փետր. տարւոյս, այլ առ ճոխարանութեանդ՝ սակաւախօս լինիմ զայս նուազ զկարեւորսն եւեթ առաջեալ, առ ի չկարելոյ երթալ ուրեք եւ տեսանել նորս եւ հարստանալ տեղեկութեամբք, եւ եթէ սակաւութեամբ շատանաս, ընթերցիր զոր զընցի առ Հ. Ստեփան: Արդ՝ դալով առ հարցմունսդ, աւա՞ղ, զի չունիմ զոնեայ միով եւեթ հատորիւ ոսկեղինիւ զարուռն որ մեզ անձանթ իցէ՝ զբո փափազ եւ զայլոց լցուցանել: Երկիր Տարօնոյ նշաւակ կացեալ զերութեան եւ յափշտակութեան ի միջին զարուգ հետէ պարսկաց եւ սիւլութացւոց, եւ յետ աշխորիկ քրդաց, անաստացեալ է զողցես յամենայն ցանկալեաց: Իմ նախ աստէն եկեալ մեծաւ տենչիւ, զի աթոռ եւ հանդստարան թարգմանչաց էր, կարծէի տայնպէս եթէ երկասիրութիւնք նոցա, թէ ոչ բնաւ, զէթ մեծաւ մասամբ անկորուստ պահեալ իցեն յԱռաքեալք եւ յայլս, սակայն՝ ոչ միայն վրէպ զտալ յակնկալութենէս, այլ ոչ մի ի պատմականացն զտի միջին եւ յետին զարուց, որ ըստ իս կարեւորագոյնն էր քան զըսողմս ի վարդապետականացն եւ ի մեկնողականացն: Այլ այնու ամենայնիւ՝ օրինակեցի բազում ինչ ծանօթ եւ անծանօթ, եւ չթողի զլուս մի բանից որ պակասէրն առ մեզ: Իսկ զպատմիչսն զոր շարեցեր դու ի թղթիդ, նովին կարգաւ շարեալ են ի ցանկիս եւ ի մտի իմում, եւ զօր ամենայն յեղյեղում եւ յողւոց հանեմ՝ ո՞ւր արդեօք դո՞ւրից դնո՞ւն, մանաւանդ զչորրորդն ասացեալ զերք Սորենացւոյն: Յոյս մի մեծ կալ ինձ, բազմաց ի նոցանէ հանդիպել ի Վաստուրական աշխարհի, մանաւանդ Արծրունւոյն, որոյ օրինակքն առ մեզ թերակատարք ի մէջն, չառնեն զոք փստահ եթէ սկզբնաւորութիւնն «Եւ ըստ նմանակերպութեան» բուն սկիզբն իցէ մատենին:

Ի ստորագրութիւնս տեղեաց ճոխարան լինել պահանջես յինչն, յորմէ զուշակեմ թէ բազում ինչ յաւելուածով ընթերցեալ քո ի զիրս Եւրոպացւոց յաղագս Անուոյ, համառօտ թուեցան քեզ իմքն. սակայն՝ զիտեմ՝ հաւատեալ, զի սուտ է. ստիլ համարձակ չեմ կարող, եւ աւելի քան զոր էն չկամիմ զրել: Բայց դու մի՛ եւ ի զեղապաճոյճ բանից նոցա եւ ի կամամտածականաց խորեցիս: Բայց դու ինչ էր որ զմեզ պաշարեալն ունէր. Հայաստան ասացեալն պղնձէ քաղաքի առասպել զարձեալ էր ի միտս ոմանց, մանաւանդ որոյ զառաջինն զրեաց զՀայաստանէ, որ նստեալ ի խղի եւ բանից սուտակաստան զեղջկացն հրաշացեալ եւ յանձնէ եւս որպէս կարծեմ տանապատիկ յաւելուածով վերագիր արարեալ, իրից եւ ստուարացոյց զհատորն: Մինս այս ի բազմաց օրինակ լիցի քեզ. զծագկանց լերանցս, ասէ նա, թէ հոտ նոցա զմայլեցուցանէ զամենեւեան. չգիտեմ այդ որպիսի հոտառութիւն է, ի՞նչ զարհուրելի երկայն քիթ է, որ ի Պոլիս նստեալ եւ զհոտ ծագկանց Հայաստանի լերանցն առնու, եւ ես մօտ կացեալ չզղաւմ բնաւ, եւ բնակչացս մատուցեալ ստիպով հարցանեմ. Հարկանի՞՞ ձեզ հոտ ի ծագկանցդ, եւ լսեմ թէ Մշու երկրի ծագկանց հոտ իսկի ո՞ւրաւ ա: Կայ զեղնազոյն ծագիկ մի զոր զենարբ կոչեն, այլ թէ քանի սիրտ-խառնուկ իցէ հոտ նորա, եւ միայն զիտեմ: Սակաւախօս կամէի լինել ի թրդ-թիս, եւ յանդոյոյս զարձեալ երկարաբանեցի. այլ եւ դայն առ ի խրատ ընկալցիս յեղրարական սիրոյ, զի զթամ ի քեզ, չկամիմ քեզ ո եւ իցէ պաճու-



ճեալ լանից ունին դնել, եւ որ ճշտին խօսին՝ իրեւ անկարող նկարագրերս հաշուել կամ թէ ոչ ամենայն տեսիլոցն վերահասու եւ կամ ի մանրամասն դրելոյ ձանձրացիլոտ։ Այլ զոր ասացեր զքէն ի թղթիդ, վերադասել զազգային մատենադրութիւնս քան զամենայն հայկական յիշատակս, այլժ քաջ հետամուտ լեր, զի չիք քան զայլ օգտակար եւ հաստատուն հնասիրութիւն զմերոյ աշխարհէս խօսեցեալ, այլքն առ հասարակ երկրորդ եւ երրորդ հաշուեցին։ — ԶԱւետարանէն Մշոյ հարցանես ինձ. Շէկ Աւետարան ասեն, եւ զԱռաքելոց վանիցն որ յոյժ ի սլառութի է՝ Ղլիճ Աւետարան. երկոքին եւս բոլորդիր ոչ աւելի քան զշորեքհարիւր ամաց. այսքան՝ հերիքասցի վասն նոցա, զի որ մեզ ի պէտս չեն՝ չլինիմ այնպիսեացն հետամուտ, թէ եւ երկաթադիր իցեն։ Տեսեալ ասեմ մերոցն զհամառօտութիւն Խորենացւոյն ի Հոռոմ, եւ զիս՞րդ զլուս մի չօրինակեն անտի յլել առ իս, զի կարելոր է ամենայն նորագիւտ լանի անուանցն զտանել առ իս, զի մի՛ յորժամ զնմանն տեսից, նստեալ օրինակեցից ժամավաճառ լինելով։

Այսքանեօք շատցեալ քո առ այժմ, եւ կարեւոր տեղեկութեամբք ծանօթս արարեալ զիս յամենայն նուագս՝ ո՛ղջ լիջիր Հ. Արբահամաւ, Հ. Ղուկայիս եւ եղբարբք եւ մանկուով։

Առ Հ. Ղեւոնդ Մարգարեան

Խ. Ե.

Վեներտիկ

Հ. Ներսէս Սարգիսեան

### 3.

Ընդունելով Սարգիսեանի 1 Նոյ. 1847 քուակիրը, Ալիշանի սիրտը խընդուքեամբ կը լեցուի ու իր ամենամեծ իղձն է որ կարեւոյ Սարգիսեան յաջողութեամբ եւ քաջառողջ վերջացնել իրեն յանձնուած կարեւոր գործը, ու վերադառնալ իր բոյնը։ Յետ ինչ ինչ տեղեկութիւններու վանքի մասին՝ շրնորհակալ կ'ըլլայ անոր կատարած անդրադարձութիւններուն համար. յետոյ ինքն ալ կը կատարէ յանձնարարութիւններ՝ նկատմամբ շէնքերու ճարտարապետական ձեւին, շինուածական արուեստին, արձանագրութիւններու մէջ գիրքերու ձեւին. նկարագրողամբ մէջ գործածուած գոյներու նիւթին. տեսնել նաեւ քէ մեքենաներու մէջ սիւնաձեւ քարերու վրայ կա՞ն արդեօք վարպետաձեւ գիծեր, եւ եթէ կան, նոյն մեծութեամբ՝ խնամով գծագրել։

Կ'անցնի յետոյ անդրադառնալու այլեւայլ հեղինակներու գիրքերու մասին. Մխիթար Գօշ, Մխիթար Անցի, Սիմոն Ապարանցիի «Վիպասանութիւն ծագման Պաշխաւունեաց եւ Մամիկոնէից» քերթուածին, ուրկէ կը յիշատակէ նաեւ երկար հատուած մը։

Տատեան ամիրան վանք այցելելով՝ առաջարկած էր յօրինել Հայոց նոր պատմութիւն մը. այս աշխատանքը հնարաւոր չէր՝ պատմական գործերու պակասով։ Հետեւաբար, Տատեան յանձն առած էր օգնել՝ ընդօրինակել տալով ուր որ այդ գործերուն ձեռագիրներ կային։

Հոսկ՝ կը յանձնէ Առաքելոց վանքի շառընտրիին մեծութեան չափերը առնել փրանսական մեղրով։

Վեհեփիկ, 4 Փետր. 1848

Տէր, ուղղեալ.

Վերապատուեալ Հօր եւ յոյժ սիրեցեալ եղբոր

Տեառն Ներսիսի Մովսիսամբերձի, խնդալ Տերամբ

Ձայն աւետեաց կենդանութեան ի մահաշանդոյն մոռացական եւ հեռացական լուսեանց, յանկարծ ի վեր հնչեցեալ եւ բախեալ ընդ սիրտ սիրեցեալ՝ որպիսի՞նչ ներգործէ. նոյն եւ քո, ո՞վ քաջդ անձկալի, առ մեզ՝ ձայն կենդանութեանդ եւ լուրբ բերկրաբար, վասն որոյ եւ աւելի անճաշ համարիմ աստանօր զկիրս մերոց սրտապոհ ուրախութեանդ ջանալ բացատրել՝ մրազիր փետրովս եւ քաջափ քարտիսիւ. ալլ նաեւ զոր չկարեմն զսպել բարձրացուցանեմ զազազակ. Գոհութիւն զքեզ պահողին, եւ պահեցէ մեզ յամայր:

Իսկ թէ զմեքս կամելցն գիտել զոգջութիւն եւ զհամօրէն Ուխտիս, ոչ կասկածեմ լիովին ի վեհապաշտելոցն՝ թղթոց առնուլ քեզ զայդ փափազ, յորում անշուշտ ի խոր խոցիցի սիրտդ, որ ի քրդախառն ի Հայն նստեալ ի պատուանդան ցրտաշունչ հիւսիսի, եւ աստ ի միջի մերում ի Միթարեան կղզիկիս՝ բարախէ աղնիւ սիրելի եռանդեամբ. ալլ վճատիցիս մի՛. պնդեա՛ զդա աջովդ զոր ամբառնաս յերկինս, եւ նահատակեալ յասպարիզիդ որ առաջիդ կայ: Վկայէ, վկայէ եւ իմ սիրտ ընդ քոյդ, զի ի դառնալդ քո Տերամբ ալսը՝ ոչ սակաւ երիտասարդացեալ եւ նորեալ տեսցես զմերս փոքր աշխարհ, սակայն՝ այս ոչ միայն կամբ են վերնոյն, ալլ եւ ժամանակին օրէնք, որում ոչ ուրուք սիրտ կամ իղձք կարացին բերել ընդդիմամարտ յաղթութիւն. ալլ զայս միայն ազօթեալ, զի որպէս դուդ եւ մեքս յուսամք, ցանկալի հնութիւն բարուց՝ տեսեացէ յամայր. եւ դու ակադձուն բարեօք եւ բեռամբք փութով ընթա՛ եւ զա՛րձ, զի յոյժ պիտանի դոս:

Երեքին Պ. դասընկերք իմ՝ ՀՀ. Արբաշամ, Բարսեղ, Դուկաս՝ ողջունեալքն ի քէն, ի Կ. Պորիս են, եւ հսկեն զպրոցին Վ. Հ. Անանիայի եւ ի հոգո՞ժողովրդեան. իսկ ամբարձնօտ եղբայրն իմ Հ. Աթանաս դարձ քարք ի Պաշ-վաղովէ, ուր գնացին Վ. Հ. Անդրէաս եւ Հ. Մաղաքիան: Ի Ռափայէլեան վարժարանիս կամք նոյնք որ յառաջն, եւ աշակերտք 33, յորոց 12 յայմ ամի դառնան ի հայրենիս աւարտեալ դուստունս: Այսօքիւք վասն սոցին առ յինչն շատանալ:

Եկեցոյք արդ ի քեզ եւ ի քոյսն եւ սակաւուք ի մերս: Ծնորակալուս սրտիւ ընկալայ զազազանն՝ վասն մի՛ հայրենասիրական եռանդեամբ բորբոքեալ՝ մեծամեծս երազել զՀայաստանէ. այո՛, եւ ես ցորչափ յառաջեմ ի ծանօթութիւն ազգային իրաց, կարծեմ չափաւորել կամ թէ ուղղել զեռանդն իմ, եւ կամ թէ ընտիր առնել ընդ գոյկելին եւ ընդ ոչն: Իսկ երկարապատում զքեզ կամելով լինել, ոչ վասն Անույ ասէի, զորմէ ծայրալիբ իսկ զրեալ է անխոնջ զբռնիդ, մինչեւ վիպիւլ ուրումն յետ քո ծանապարհօրդի՝ թէ Հ. Ներսիսի դամեանայն ինչ ի հերուն զազափարեալ է, այլ վասն այլոց տեղեաց, բերրից եւայն, եւ զհարտարապետական ձեռոցն ըստ կարի, եւ զօրինակէ մածուցման նիւթոց շինուածոցն, եւ ուրեք գձեւոյ Հայկական տառից, թէ նորաձեւութիւն ինչ զուրցեն ի հնազոյն արձանադիրս, եւ զնիւթոյ դեղազործ պատկերաց եւայն: Բայց զիտացեալ զի ամենայնի՛ որչափ ի քեզ է մանր միտ զնես, զոհ եմ եւ ես:

1. Այս բառով վր նշանակուին Միարանութեան Արբաշօր կողմէ գրուած նամակները:



Ի կողմանս Երուսանդաշինից կամ թէ ալլուր, թէ սլատահիցես ստորեր-կըրեայ կամ վերերկրեայ վայրաց՝ որում եւ վիսպեսցես թէ մեհնեստեղիք իցեն, տե՛ս թէ ի սրնաձեւ արձանի որ ի միջի կայցէ՞ դուցե՞ն փաթութաձեւ գիծք, որպէս եւ Շահաթուն յիշէ, եւ թէ դուցեն՝ առցես զհաւասարն խնամով, քանզի նշանականք թուին ինձ :

Ի պատմականացն թէպէտեւ ի Տարօն չես ինչ դտեալ, ալ ունիս ակն եւ կա՛լ, որպէս եւ եսս՝ գտանել ալլուր, եւ թերեւս ուստի ոչն կարծիցի։ Ահա եւ աստուած քեզ ընծայեցից ասկաւ ինչ աւետիս կամ աւետանմանս կամ յոյս կամ դրբիւ։ ՉԱխնեաց՝ պատմութեան ունիմք եւ մեք արդ զանթերի օրինակ, թէպէտ սխալակ, քանզի Պրօսէ՝ զապլ(իացի) ի Փեղքսպուրկայ առաքեաց զօրինակ ձեմարանին եւ առաք զհաւասարն. նոյն ալ խոստացաւ առաքել եւ Վրթապարայի պատմութիւնն, զոր ինքն յէջմիածնայ ընդունի։ ՉԱխիթարայ Գօշէ՝ պատմութեան, զոր յիշէ Մխիթար Ալիվանեցի եւ Զալարեան (յէջ 169) ասէ ի խաչապատ Զոր թարգմանչաց դտեալ Պատմութիւն անցից Գօշ Մխիթարայ, կարծեմ գտի դման մի. յիշե՞ս զՉ. օրինակ հին զԳառաստանապոլսց Մխիթարայ, զոր դու ի տպագրիւ չնագոյն կոչեալ ես, իմ բազում փաստիւք ցուցեալ է, զի այն՝ խակադիր օրինակ է իւրոյ իսկ Մխիթարայ ձեռին գրուած նախադիմ. արդ՝ ի վերջ զրոցն դատաստանի յարէ նա զգար հայրապետացն Աղուանից՝ հանդերձ ժամանակից զիպօք, որոյ կարդ հասեալ ի ժամանակս Երտիւզին՝ թերատ մնայ օրինակն, եւ է սկիզբն՝ վերջարան Դատաստանապոլսցն իբրեւ շաղկապ արկեալ երկոցուն դործոցն՝ ա՛յսպէս. «Փառք փրկչին մերոյ Յիսուսի ընդ նմին Հօր եւ Հոգւոյն, որ ետ զգալարուսն տալ զրոցս Դատաստանի... յամի յորում սկսաք՝ դրեցաք զեղեալ չափս դատաստանի... բայց համարեցաք եւ զայս հարկուտ լինել, զի զարդ կարգի հայրապետացն զիցուք զԱղուանից... զի թէ ոք յօժարեցի զերկ պատմութիւն զինի դրեցելոյն պատմութեանն Մովսեսի Դատարանեցւոյն, որ զրովանդակ պատմէ դտանս Աղուանից... եւ արդ զիցուք զկարգն» (Ապա խորագիր)։ «Շարք հայրապետացն Աղուանից որք կացին զինի Տեառն եղիւայի որ եկն յերուսաղեմէ. (սկիզբն) Ա. Սուրբն Շուսիթադիշոյ, Բ. Մատթէ, Գ. Սահակ... Զ. Ղազար, առ չինեաց զՂազարապատ դտեալ ի Բեղամէջս...» եւն. եւն.։ Թուի ինձ թէ ի այսպէս յառաջ վարեալ զկարգն՝ զիւրոյ ժամանակին զէպս ոճով գրեաց, յորում եւ զիւր իսկ անցս եւ զհալածանս զոր յիշէ ի յառաջարանի անդ :

Իսկ զԱնեցւոյն Մխիթարայ՝ պատմութիւն՝ աներկրայ յէջմիածնի գրուցես. ընթերցայ ուրեմն զի հատուածս ի նմանէ թարգմանեալ եւ յեռեալ եւ յանդիլական զիրս ինչ վանս աղգարանութեանց ձառեղով։ Այլ եւ ի լուսանցս

2. Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, որ յետոյ տպուեցաւ նաեւ Մկրտէչ Էմբին, Մոսկուս, 1861:

3. Փ. Մ. Պրօսէ, Քրանացի հայագէտ (1802-1880), հեղինակ է ալլեւայ հնագիտական եւ պատմագիտական ուսումնասիրութիւններու։ Տեսնել Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմտոս Շորմաթի, թարգմանուած յաւելումներով Հ. Գ. Զարբ-հանդեանէ, Վենետիկ, 1895, էջ 187:

4. Մխիթար Գօշի Պատմութիւն բսկով, Ալեքան կը հասկնայ Գօշէ պատրաստուած Դատաստանապոլսն տպուցուած յաւելումք, «Շարք կարգի հայրապետաց Աղուանից»։ Դատաստանապոլսն ձեռագիր օրինակ մը արդէն հասած էր Վենետիկ. տե՛ս Բազմալէզ, 1848, էջ 40:

5. Մխիթար Անեցի ԺԲ. դարու պատմիչ է, հեղինակ «Հաւաքմունք ի քոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց մինչեւ ի Երեկայս» զբրին, հրատարակուած Վաղարշապատ, 1893ին։

չկազդիր պատմութեան Վարդանայ զոր Զոհրապեանն ի Լեհաց ամեալ է, զրի վասն Մխիթարայ Անեցւոյ. «Սա է պատմիչն զոր ունի մեր արքեպիսկոպոսն» : Եթէ դուք է յոյս տակաւին դառնել զայն անդ՝ ոչ մոռացայց յանձնել լեհացի պատանեաց որ զնայցեն զայս ամ ի վարժարանէս, քննել եւ ստուգել :

Միւս եւս. ի ցանկի զրոց Էջմիածնայ զոյր եւ այս. Վիպասանութիւն ծաղման Պաշլաուռնեաց եւ Մամիկոնիւնի<sup>6</sup>. զարի զայն ի վանս, ոչ անթերի, այլ եւ ոչ դոյլն, 2550 տող, ուր հասանէ պատմութիւնն ի կէս է. դարու. եւ է զրուածն «Շարադրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս Պաշլաուռնեացն զարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի՝ ի սկզբանէ մինչեւ ցլալսձան, որդի ընդ հարս փոխանակելով. ասացեալ բանիւ բարառնական նուսխաբոլէն, պիտականուն Սիմէոն վարդապետի Ապարանեցոյ, ի վիպասանութենէն Ղազարու Փարպեցւոյ. ի ինքորոյ երկուց աշակերտաց Կիրակոսի Արարատացոյ եւ Անանիայ Նախալկայեցոյ : (Սկիզբն)՝ Ի սկզբանէ բանն բարձեալ, Ի յոչէից ըզզոյս հաստեալ» եւայլն : Այսպէս եալ եալ զնայ, եւ ապա փոխի իմ իմ, բոս ոճոյ Շնորհալույն, զոր եւ յիշէ հեղինակս, եւ չէ հետեւակ քան զայն. ոչ կարացի ստուգել զժամանակ նորս, այլ թուի ինձ ոչ կրսեր քան զԺԴ. դար, որ զի՛նչ եւ է, լո՛ւր զու զորոքս եւ լո՛ տես :

23. Յելից զբախտէն հազար ամ լեալ  
Սամիրոսի թաղաւորեալ...  
29. Քսիսութեալ վերջին կայեալ  
Նաւակառոյց անուն առեալ.  
Ի Գորգենայ ճառարանեալ  
Ի Բանանայ բոսոյդ պատմեալ...  
124. Ըզփարպեցոյն ճառ ընթերցեալ  
Այն որ Ղազարն կոչեցեալ  
Փիլիսոփային աշակերտեալ  
Այան անուն հրպատակեալ...  
136. Ի յունական երկիր զնացեալ,  
Եւ զարտաքնոց հանճարս ուսեալ,  
Աթենացի զինքն առձայնեալ,  
Քան զնոսս այլ հմտացեալ,  
Եւ յիւրական բրնիկն եկեալ  
Ի մարդպանէն եղեւ պատուեալ  
Մամիկոնեան տեսուն ընտրեալ  
Վաճան ասպետն շրքեղացեալ,  
Ի հոյակապուն նստուցեալ  
Զոր Յիսուսի ուսամբ հարեալ...  
150. Զաթոռն սուրբ ի նա յանձնեալ  
Որ մարդպանին էր սիրեցեալ : \*

6. Սիմէոն Ապարանեցի ԺԶ. զարէն է, հեղինակ այլեւայլ բերթուածներու, ինչպէս նաեւ «Վիպասանութիւն սակս Պաիլաուռնեացն զարմի եւ Մամիկոնեացն սեռի» ռոմանաւորին, տպուած է Էջմիածին, 1870ին : Տեսնել Հայպատում մեծածալ, Ա. մաս, էջ 127, տպ. վեհեաթիկ, 1901 : Եոյնիւն՝ Հ. Աճառեան, Հայոց անճամուռների բառարան, Երեւան 1948, հտ. Գ., էջ 513 :

\*) Տես ի Շահն. ի ստորագր. Էջմիածնայ, թէ որպէս քաջ միարանին ընդ բանից Ղազարայ զոր նա ի մէջ ամէ :



- Յորմէ՛ ըզպարտսն հատուցեալ  
156. Ըզկամս հայցմանն կատարեալ  
Եւ պատմագիր հայոց եղեալ.  
Ի Մովսէսէ կարգ ըսկըեալ  
Եւ զմնացեալս վիպասանեալ  
Ի Մարարայ մատենան մտեալ  
ՁՄծրունացունն վերածեալ  
Եւ զվազընջուցն թարգմանեալ  
Հելլեն գրով սուրբսն զըտեալ,  
ՅԱգաթանդեղոսէ գրոջմեալ  
Ի վերնագրէն զայս իմացեալ...  
418. Այլ զճենագունս յիշատակեալ  
ՁՄամիկոնեանս զեկուցեալ,  
Վասն սոցս զբուակադրեալ  
Բայց Մովսէսի ոչ ձայնակցեալ.  
Ագաթանդեայ գոլ հետեւեալ  
Այն որ զղեպանն ճենաց հարցեալ  
Ի սոցանէ զըստոյնն ուսեալ  
Որ է գրով մեզ աւանդեալ.  
Մամն եւ Կոնակըն փախուցեալ  
Ճենաստանէ ի Պարս անցեալ,  
Կառնամի որդիք եղեալ...  
500. Զայս ամենայն մեղ ծանուցեալ  
Եւ զոճ բանին առ այլս փոխեալ  
ԸզՄարտակէ սկիզբն արարեալ  
Աբրահամու ընդոճին լեալ  
Իսահակէ ապստամբեալ  
Դամասկոսէ ի հայք չըւեալ...  
520. Արդ զառաջին ճառն աւարտեալ...  
524. Եւ երկրորդին առ ընթերցեալ,  
Սոյն իմ Դադարըս սարացեալ,  
ԸզՓոստոսի գիրըն յուզեալ  
Ի սմանէ ազրիւրացեալ են. են.:

Հերիքացի այսչափս, յորմէ՛ բազում ինչ իմանաս. բայց Բիւզանդեայ Ա եւ Բ գաղութեանցն հետք չերևին ի բանն: Ծանո՛ ինձ զկարծիւդ զԴադարայ վիպասանութիւնէն եւ զայլոցն:

Վասն Խորենացուն համառոտութեան ծանիր, զի ես այն ինչ զլուրն առեալ գրեալ էի քեզ, ապա ընկալեալ զպաղափար պատմութեանն՝ գիտացի զի Ասողկայ պատմութիւնն է եւ ոչ ինչ նոր: Իսկ վասն Դ. զբոց պատմութեան նորա, այսչափ ասացից՝ զի եւ քո ընթերցեալ է գէթ զլուր մի բանից ի նմանէ. քանզի ես աներկրայապէս ասեմ թէ ի Բ. Ճառքնորի հատուածս «Յագագս մահուան Տրդատայ թագաւորի հօգորի քաջի եւ առաքինոյ. Իսկ թագաւորն Տրդատ յեա հաւատոցն ի Քրիստոս» եւայլն, յորում եւ նկարագիր թագման նորա, է՛ Խորենացւոյն ի Դ. զբոց, երաշխաւոր ունելով զԱրծրունին, որոյ յիշեալ զմեծապատիւ թաղումն ասէ. «Որպէս ընթեռնութեամբ ի բանի բուն գրանութեան Մովսիսի... որպէս պատմէ ի զլուխ երկրորդի պատմագրու-

թեանն»<sup>7</sup>։ Թուի ինձ թէ եւ Հոփսիմեանց ճանապարհորդութիւնն ի Դ. դրոցս կամ յերկրորդ պատմութենէն աստի իցէ։ Դու զի՞նչ ասես։

Ի դալ այսր Տառեան ամիրային եւ յորդորել զմեզ ի յօրինել նոր Հայոց պատմութիւն, ասացաք նմա կարօտել պատմադէպ ինչ, խնդրեաց եւ տըւաք զցանկ փափաքեւեացն, եւ խոստացաւ ջանալ հնարել ի դիւտ նոցին. եւ եւս շարադրել նամակս ի դիմաց իւրոց առ Շահխաթունեան յիշմիրածին, եւ առ հրաժարեալ ոմն պատրիարկ յերուսաղէմ, զի տացեն դադափարել զայս եւ զայն պատմիչն՝ թէ կայցեն անդ, եւ առ ինքն առաքել։ Ակն ունիմ՝ թէ յաջողեցի մեզ։

Յերգարան մի կամ Շարական Լեհացոց զրեալ ի սկիզբն անցելոյ դարուն, զոր նոր ստացաք, ի ծանօթութեան իրիք յիշէ զպատմիչս Հայոց, ընդ որս եւ Զաքարիա Ծործորեցի<sup>8</sup> եւ խորէն Բաղդաստունի, որ թրեւս իցէ Սահաունին ըստ Զամէկանին յիշելոյ յառաջարանին։ Զվերոյ զրեալ Երզրարանդ եւ ընդ նմա իբր 20 կոտոր եւ կոտորակ զորոց ի Հոռմայ յաղգային հիւրանոցէն զհոց առաք, հաւանութեամբ նախադահի Ծաւաղեցին, յորս չիք ինչ նոր, բայց լատինական Պատարադամտոյց եւ տօնացոյց թարգմանեալ եւ զրեալ, որպէս թուի յունիթոաց, մազադաթեայ զրուած ընտիր, զրեալ ի քաղաքի ուրեմն՝ չգիտեմ իտալիոյ թէ Գաղղիոյ. ի մնացեալսն ընտիր են՝ մասունք հին եւ նոր Կտակարանաց, որպէս թուի զրեալք ի ԺԳ. դարու. եւ Տօմարադրութիւն Սարգսի որդւոյ Տօնական, զորոյ զման կարծեմ ունիմք առանց անուոն։

Ի Վատիկանեան մատենադարանէ զաղափարեալ է Պ. Հ. Եփրեմայ զաշխարհադրութիւն խորեանցոյ, յորում ի Հայաստանի մասին ո՛չ միայն բազում ալլաճայնութիւնք զոն զայլոց օրինակաց, այլ՝ ուրեք ուրեք եւ երկարութիւնք ի նկարադիրս նահանգաց։ Ի նմին դիւանէ զաղափարեալ է եւ զարս կաթողիկոսաց զշարադրեալն ի Լամբրոնացոյն, եւ ես զտի ալլուր վիպութիւն ստոյլ զի է նորա շարադրեալ զայն։ Իմացաք եւ ի ձեռն Հայաստան անուն լրագրի Կ. Պոլսոյ, զի Օրէնքն թարգմանութիւն է Պ. Հ. Եփրեմայ զնորն երանդոյն Լամբրոնացոյն, քանզի տպեալ էր զյիշատակարան նորին հանեալ յօրինակէն եղեալ ի վանս Մարաշու, թէպէտ օրինակն այն՝ նոր եւ սխալադիր է։ Նոյն Հ. Եփրեմ զաղափարեալ է ի Վատիկան եւ զՀեղեայ՝ ուրումն թարգմանի Ռուբինեանց զնացելոյ ի Հոռմ զարալ կայսերաց եւ քահանայապետեալ, եւ այլ ինչ ինչ ալլալիս։ Իսկ այժմ, եղբայրս մեր այս Հ. Եփրեմ՝ կայ յԱնդան, դաստիարակ կուսանացն Հայոց։

Վասն զրչադարց Բառմայի զոր հարցեալ էիր զՎ. Հ. Ստեփան, ես պատասխանեցից, զի ի հերոն Վ. Հ. Ռափայէլ ի դարձին ի Հոռմէ քննեալ եւ տեսեալ է, եւ ես այսօրիկ միայն. Աղթարք հօտարադիր եւ Աղօթք ութօրեայ յԵփրեմէ եւ յՍուկերեանէ, նոյնպէս հօտարադիր։ Ոչինչ այլ։ Աղօթադիրք ալլալիսի կայ եւ ի Ռուս զրոցն զոր ի Հոռմայ ընկալաք, զրեալ ձեռամբ Մատթէի կաթողիկոսի Ստոյ։

Առաք ծանօթս եւ զրչադարաց Պրութեւիայ Պեւճիոյ՝ ի ձեռն Պետանայ րփշկի եւ պաշտօնէի Մէհմէտ Ալեայ, որ յանցելումն աշնային՝ եկն եւ ի վանս, եւ կապեալ է ընդ մեզ մտեւրմութեամբ. առաքեաց հաս եւ զեռունս զմոսեալս

7. Թովմայի Վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունոյ. հրատ. Բ. Պատկանեան, Ս. Պետրսբուրգ, 1887, էջ 58։

8. Զաքարիա Ծործորեցի, ԺԳ-ԺԵ դար։ Իր մասին տեսնել Հայագաղտում, Ա. մաս, էջ 15։

9. Հեղի, Ներսէս Լամբրոնացիի Հեթում եղբայրն է, կրօնաւարական անունով՝ Հեղի։ Տեսնել Հայագաղտում, Ա. մաս, էջ 114։



և ևայլ եւս առաքեցէ: Իսկ զբնակիւրք եւն թուով եօթն կամ ութ, յորս պատուականացոյն է Աւետարան զրեալ ի Ձիէ, ի ձեռն Յովհաննու արքեպիսկոպոսի՝ եզրօր Հեթմոյ Ա. զայսր Յովհաննու ունիմք եւ մեր զայլ ձեռնագիրք առ մեզ: Մի ի մնացելոցն՝ է՝ Աղօթագիրք Գրիգորի միակեցի, չգիտեմ Նաբեկացւոյն թէ Յեռուեանցն:

Թէ կամիս լուր եւ զայս. ի Պոլսոյ զբէր մեզ Վ. Հ. Բարսեղ, թէ ծանուցեալ է նմա ոմն՝ ունել ձեռագիրս ինչ, յորս եւ Պատմութիւն Դարեհի, չգիտեմ Աղեքսանդրի՝ պատմութիւնն իցէ՝ թէ այլ ինչ նոր. քանզի յետ այնր չառաք լուր զայնմանէ: Լո՛ւր եւ ի դնչուց. ի հերուն պատանի ոմն Հայ ի կողմանց Գարապաղու սահեալ այսր՝ պատմեաց զի մանկան հովուի շրջելով ի քարանձաւս, տեսանէ արկղ երկաթեղէն կախեալ, եւ ծանուցանէ հօր իւրոյ. եւ բացեալ զտաննն հին ձեռագիր մատենան. իմացեալ Ռուսաց եւ զմատենանս առնուն եւ զայրն սրատուհասն՝ զի ոչ ծանոց չոցա:

Ահաւասիկ երկարեցի զբել, համարելով հաճոյ քեզ լինել, եւ թէ իցէ այսպէս՝ զրեցես եւ դու նորս եւ ցանկալիս այնչափ, զի իմս առ քոյովն իցէ որպէս կաթիլ մի ի դուռէ:

Ծանո՛ր ինձ թէ զի՞նչ իցէ աշխարհաքարոզ հառնութիւնն այն Առաքելոց վանաց, ո՞րչափ մեծութիւնն նորա զաղղիական մեթրիւ, որով զեկեղեցիս չափեա. հատուածն զոր առաքեցեր այտի՝ պահարանեցաւ կողիւք, եւ ունի 70 հարիւրաչափ ընդ երկարութիւնն եւ 55 ընդ լայնութիւն. բայց ի Փարիզ մեծապոյն եւս զոյ. վանն որոյ պարտ է քեզ զեւս մեծագոյնն եւ զթանձրագոյնն զտանել, զի մի՛ իւրք նուազեսցուք:

Ընդ Չորսուանեւեան<sup>10</sup> յիշատակարանն եւ ընդ Լուսաւորչեանն արձանագիրք յաւէտ ուրախացաք, եւ սխրումն է սրտիցս:

Բազում անձկալից ողջոյն մատուցանեն Քեզ Վ. Հ. Ռափայէլ եւ Պ. Հ. Մանուէլ եւ ԵՆ. Ստեփանոս եւ Աստուածատուր, եւ մանկտիս զվաստակաւոր ձեռքդ համբուրէ, զոր այս՛ եւ ես:

Ո՛ղջ լեր, ո՛ղջ լեր, եւ մի՛ լուր մեզ դիէն, ապա թէ ոչ՝ մեղանչես: Ի վախճանի՝ անմեղաղիր լեր վատթար զընթեթեանս:

Քոյին հոգեկցորդ Եղ.  
Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան  
Կր. Մխ.

10. Աւանդութեան մը համաձայն, երբ Ս. Գ. Լուսաւորիչ Տրդատ թագաւորին հետ կը վերադառնայ Հոմէն, Մուշի մօտերը կը տեսնէ Անահիտ դիցուհիին անդրին: Տաղալել կու տայ ու անոր մօտերը զետեղելով հետը բերած Առաքեալներու մասունքները, կը կառուցանեն նաեւ յետոյ Առաքելոց վանքը: Իսկ Լուսաւորիչ կանգնել կու տայ սին մը յունարէն արձանագրութեամբ՝ այս դէպքերը յիշատակող: ԺԱ. զարուն Չորսուանէլ Մամբրէն արձանագրութեանը՝ հայերէնի թարգմանել տալով այդ դրութիւնը, եւ մաղաղաթի վրայ կոնան իւխանը՝ հայերէնի Առաքելոց վանքին:

Օրինակուած՝ կը նուրբ Առաքելոց վանքին: Կարելի է այս մասին տեսնել Ալեքան Հ. Ղ., Արշալոյս քիստոնգեւորեան Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 202: Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղագրութիւն ի փոքր եւ ի մեծ Հայս, էջ 234: